

ІКОНА У ПОВІСТІ ВРЕМ'ЯНИХ ЛІТ ТА У ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОМУ ЛІТОПИСІ

Валерій Лєпахін

Тема ікони в давньоруській літературі домонгольського періоду мало досліджена, хоча епізоди з іконною тематикою зустрічаються практично у всіх жанрах літератури того періоду як оригінальних, так і перекладних. У середині XII століття створений вже окремий самостійний твір, присвячений іконі: ми маємо на увазі оповідь *Про чудеса Володимирської ікони Богородиці*. Більшість дослідників займається саме цією оповіддю. Однак, коло творів, пов'язане з іконою, повинно бути розширене. Декілька років тому ми присвятили окрему статтю темі ікони в *Києво-Печерському патерику*. Мета цієї роботи – зібрати по можливості всі згадки про ікони в *Повісті врем'яних літ* і в *Галицько-Волинському літописі* та проаналізувати їх з різних точок зору.

Спочатку звернемося до *Повісті врем'яних літ* (далі *Повість*). Безперечно, ікона зіграла певну роль у виборі християнської віри князем Володимиром. Посли, що повернулися з Константинополя, були враженні красою богослужіння, яке відбувалося в храмі святої Софії, а він, як відомо, був багато прикрашений мозаїкою і іконами. Хоч в *Повісті* про це відверто не говориться, але таке доповнення до слів послів напрошується саме собою. Разом з тим, ікона зіграла в зверненні Володимира до християнства і безпосередню роль. Нагадаємо один епізод з „промови філософа”, яку літописець відносить до 986 р. Закінчивши виклад християнського вчення, філософ перейшов до „наочного посібника”: „И се рекъ (філософ), показа ємѹ (Владимиру) запонѹ, на ней же бѣ написано сѹдище Господне, показываше же ємѹ вде-снѹю праведныя въ веселїи предъидѹща въ рай, а вшѹю грѣшныя идѹщихъ въ мѹкъ” (1,153).¹ Як повідомляє далі літопис, Володимиру ця сцена „запала в серці”, він позаздрив тим, хто праворуч і поспівчував тим, хто ліворуч. І хоча Володимир не хрестився відразу

¹ Всі цитати з творів давньоруської літератури подаються за наступним виданням: Библиотека литературы Древней Руси. Т. 1–5. М., 1997. У дужках вказується номер тому і сторінки.

(„почекаю ще трохи”, – сказав він), але відпустив філософа з великими почестями і багатими дарами, а через рік відправив послів до Риму та Константинополя.

У цьому епізоді не може не викликати запитання слово „запона”. У БЛДР його переклали як „завіса”. Але в цьому випадку треба передбачити, що ця промова відбувається в церкві, адже церковна завіса знаходиться у вівтарі, і її запинають, коли закривають Царські ворота. Крім того, на вівтарній завісі не зображають *Страшний Суд*. Нам здається малоімовірним, щоб промова філософа відбулася в храмі. Зняти ж завісу, скласти її та винести з храму, щоб показати князеві Володимирі, було неможливо з тих простих причин, як заборони на винесення з храму священних речей, так і розмірів завіси. Ймовірніше, що „філософ” прийшов до Володимира на офіційний прийом і говорив при свідках. У цьому випадку мова повинна йти не про *завісу*, а про шиту *пелену*, яку можна було носити з собою, так само, як ікону. Сюжети, які вишивали на ній, могли бути дуже різними, в тому числі і *Страшний Суд*.

Після хрещення князя Володимира його наставляють в православній вірі і в його сповіданні декілька разів зустрічається слово ікона. Володимир говорить: „Приємлю церковьнаа преданіа, и кланяюса честнымъ иконамъ, кланяюса древъ честномъ и крестъ” (1,159). Отже, в сповідання віри новохрещеного обов'язково входили слова про прийняття ікон та іконопочитання. Услід за цим підтверджувалася віра в VII Всесвітніх соборів. Прочитуємо тільки декілька слів, що стосуються останнього Собору: „7-й своръ въ Никен сватыхъ отецъ 300 и 50 проклаша, иже не поклоняются иконамъ” (1,158). Тут нагадується, що іконоборство знехтуване Всесвітнім собором, а противники ікон віддані церковному прокляттю – анафемі.

У тому ж сповіданні Володимира зустрічається таке застереження відносно іконопочитання: „Не приймай же ѿ латынѣ оученіа, ихъ же оученіе разъвращено: влѣзъше бо въ церковъ, не поклоняются иконамъ, но стоа поклониться...” (1,159). З приводу цього зауваження, вірніше його гостроти, полемічної спрямованості можна зазначити, що вже в X столітті православні відчували помітні

відмінності у відношенні до ікони у католиків і православних.¹ Справді, в католицькій церкві не було такого теоретично сильного і кривавого іконоборського руху, що пережила Візантія. До часу хрещення князя Володимира від епохи іконоборства і встановлення свята *Торжества Православ'я* (843 р.) пройшло всього 140 років. Крім того, потрібно мати на увазі, що Захід, в особі Карла Великого і його вченого двора, відкинув постанови VII Всесвітнього собору відносно іконопочитання і, навіть, звинуватив собор в ересі.² Головна відмінність у відношенні до ікон, як нам здається, полягала в тому, що в католицтві використовували ікони, але не надавали їм таких почесностей, як у православ'ї.

Цікаво також зазначити, що іконопочитання в цьому сповіданні Володимира влаштовується не тільки соборним рішенням, але зводиться до апостольських часів: „Предали сѣть апостоли крестъ поставленъ цѣловати и іквны предаша” (1,158). Передусім сповідання згадує апостола і євангеліста Луку, який за переказами написав перші ікони Богородиці: „Лѹка во єѡнгалестѣ, первое написавъ, посла въ Римъ” (1,158). Переказ про написання перших ікон Богородиці широко відомий з V століття, але про те, що сам апостол надіслав ікону в Рим, у інших джерелах ми не знайшли ніяких відомостей.³

У сповідання Володимира входить і знаменита цитата з Василя Великого: „Иѡкв же глаголетъ Василѣй: іквна на первый вбразъ приходить” (1,158). Висловлення свт. Василя широко відоме: його не раз повторював в своїх писаннях прп. Іоанн Дамаскин, воно приводи-

¹ Наприклад, прп. Феодосій в *Посланні до князя Ізяслава про віру латинську* також нагадує йому, що латиняни „іквнѣ не цѣлѹють” (1,448).

² У відомих *Libri Carolini*, складених біля 790 р. у відповідь на постанови Всесвітнього собору 787 р., стверджується, що ікони не ідоли (як стверджував іконоборський собор 754 р.), в них немає безумовної необхідності, їх не можна вшанувати ні поклонінням, ні світильниками; будуть вони в храмах чи ні, для віри це байдуже (див. Поснов 1964:463).

³ У Рим надіслали пізніше іншу ікону. За переказами у часи апостольські в м. Лідде ікона Богородиці сама зобразилася на стовпі. Пізніше зробили список цієї ікони на дощці; у часи іконоборства ця ікона опинилася в Римі, а тому її називають *Ліддська* або *Римська*.

ться в матеріалах VII Собору.¹ Це висловлення направлене проти ото-тожнення іконопочитання та ідолопоклонства, до якого були схильні іконоборці. Значення цього вислову в тому, що шанування, яке виявляється іконі, відноситься не до самої ікони (як в ідолопоклонстві – до самого ідола), а до небесного Прототипу, тобто до Христа, Богородиці або святих, які зображені на іконі.

Після хрещення в Корсуні Володимир не забув про ікони. Повість повідомляє: „Володимеръ же поимъ цесарицю, и Настаса, и попы корсѹньскыа, мощи сватагѡ Климента и Фива, оученика егѡ, понама съсѹды церковныа, ікѡны на благословенье себѣ” (1,161). Але які саме ікони взяв Володимир на „благословення”? За переказами це була ікона Богородиці, якою константинопольський патріарх Микола II Хрісоверг благословив царівну Ганну на шлюб з князем Володимиром. Ще декілька ікон візантійської роботи, які приніс з собою до Києва князь Володимир після хрещення, стали пізніше відомі як: *Корсунська* (святкування 9 жовтня),² *Єрусалимська* (12 жовтня), *Холмська* (8 вересня), *Мінська* (13 серпня) та *Ізяславська* (8 вересня) (див. Макарий 1995:45–46).

У наступному 991 р., згідно з *Повістю*, Володимир задумав побудувати у Києві церкву на честь Пресвятої Богородиці: „Заченшо здати, кѡ сконча зижа, оукраси ю иконами, и порѹчивъ ю Настасѹ Корсѹнанинѹ, и попы корсѹньскіа пристави слѹжити въ ней, вда тѹ все, еже бѣ взалъ въ Корсѹни: ікѡны, и съсѹды церковныа и кресты” (1,166). Отже, перша церква, яку побудував Володимир, була прикрашена корсунськими грецькими іконами.³ *Повість* не забуває повідомити про це, тобто про долю ікон.

Слово про Закон та Благодать підтверджує цей описаний в *Повісті* епізод: „Тогда (після охрещення Володимира) капища разрѹша-

¹ У Василя Великого воно звучить так: „Вшановування образу переходить до Первообразу” (Василий 1846:3,300). Іноді тіж слова перекладають по-іншому: честь, та, що віддається зображенню, сходить до Первообразу (або: переходить на первісне).

² Тут і далі вказується день святкування ікони згідно з офіційним церковним календарем.

³ У *Пам'яті і похвалі князеві руському Володимирі* Яків Мніх також говорить: „И послѹша Богъ молитвы егѡ (князя Володимира – В.Л.), и пріѡ градъ Корсѹнь, и взѡ съсѹды церковныа, и ікѡны, и мощи свашченомѹченика Климента и иныхъ сватыхъ” (1, 324).

ахѹса, и церкви поставлахѹса, идоли съкрѹшаахѹса, и ікѹны свѹтѹныхъ влаахѹса, вѹси провѹгаахѹ, крестѹ грады свѹщаше” (1,44). Тут відмітимо тільки не зовсім зрозумілий вислів „и ікѹны свѹтѹныхъ влаахѹса”; можливо, літописець має на увазі просто поширення ікон та витіснення ідолів іконами християнських святих, але, можливо, мова йде про явище деяких чудотворних ікон, від яких „вѹси провѹгаахѹ”. У кінці твору митрополит Іларіон звертається до покійного князя Володимира і знов згадує про ікони: „Виждѹ градѹ, ікѹнами свѹтѹныхъ всѹщѹемъ и блистающеса, и тиміаномѹ вѹхѹемъ” (1,50). Як для літописця, так і для митрополита дуже важливо підкреслити не тільки будівництво і поширення храмів та монастирів, але і появу ікон, які ці храми та монастирі освячують і прикрашають.

Цікавий епізод міститься в описі прибуття Володимира до Києва після хрещення. Князь наказав порубати і спалити ідоли, а Перуна, прив'язавши до хвоста коня, волочили по землі; за ним бігли дванадцять чоловік, спеціально приставлені для цього, і били ідола палицями. *Повість* уточнює значення цієї дії: „Се же не кв дrevчюющю, но на порѹганіе вѹсѹ, иже прильщаше симѹ вбразомѹ челѹвѹкѹ, да возмѹстье прійметѹ ѿ челѹвѹкѹ” (1,161). Тут треба нагадати, що в язичестві існував звичай карати ідола, якщо він не виконував якогось прохання (ідола били батогами, палицями, різали ножами, рубали сокирами, палили вогнем). Тому автор *Повісті* наче боїться, що вчинок, зроблений Володимиром, буде витлумачений як поганський обряд покарання старого бога, від якого відмовилися, і роз'яснює: ідол – це тільки зовнішній вигляд, в якому з'явився біс, щоб обманювати людину (примушувати поклонитися помилковим богам), і покарання відноситься не до ідола, а до біса, щоб показати безсилля і нікчемність останнього. Кажучи інакше: покарання відноситься не до дерева, а до біса, не до образу, а до ідолоського прототипу. Хоч, звичайно, і при такому тлумаченні цієї дії елемент язичницького ідолопоклонства в ньому залишається.

З *Повісті* дізнаємося, що вже на самому початку XI століття на Русі існував звичай брати з собою в дорогу „похідні ікони”.¹ Така іко-

¹ Уперше про цей звичай згадує римський папа Григорій у другому посланні до імператора-іконоборця Лева Ісавра. Лист цей зберігся в матеріалах VII собору (див. Деяння 1891:25).

на, а можливо маленький похідний іконостас, був у князя Бориса, і коли він дізнався про задум Святополка, про його (Бориса) вбивство, то почав молитися. Літописець описує це так: „По семъ же (Борис) нача канѣнъ пѣти. Тако въ заутрню, помолиса, зра на ікѣнѣ, глагола, на шобразъ владыченъ: Господи Исѣсе Христе! Иже симъ шобразомъ виса на земли спасеніа ради нашегѣ, изволивый своєю волею пригвоздити рѣци свои на крестѣ, и пріемъ страсть грѣхъ ради нашихъ, такѣ и мене сподоби пріати страсть” (1,177). Крім того, що ми тут маємо свідчення про найдавніший звичай, пов'язаний з іконою, можна звернути увагу і на особливості вживання слів в цьому уривку. В БЛДР його було перекладено: „А потім, кінчивши заутреню, помолився і сказав так, дивлячись на ікону, на образ Владики...” (1,177). На наш погляд, слід перекласти так: „І під час заутрені помолився, дивлячись на ікону, звертаючись до образу Владики...” В надрукованому перекладі випало одне важливе дієслово, і значення тексту було спотворене. В оригіналі Борис дивиться на *ікону* Христа, і звертається до його *образу*, тобто до невидимого прототипу того, хто зображений на іконі. Пригадаємо тут вищенаведену цитату з Василя Великого, адже моляться *не іконі*, а моляться *перед іконою* образу того, хто зображений. У *Повісті* додержана богословська точність, яка загублена в перекладі. Звідси можна зробити висновок і про відмінності між термінами „ікона” і „образ” в мові того часу.

Під 1051 роком повідомляється, що преп. Антоній на прохання братії монастиря послав до Ізяслава прохання про пожертвування на користь монастиря гори, яка знаходилася над печерним монастирем. І в цьому записі знову повідомляється, що братія монастиря „*кѣльа поставиша многы и церковъ свѣршиша и оукрасиша ю ікѣнами*” (1,201).

Взагалі створюється таке враження, що літописцеві була добре відома історія Візантії і, зокрема, візантійського іконоборства. Наприклад, коли він розповідає про чудеса, пов'язані з незвичайними астрономічними явищами, він згадує імператора Костянтина Копроніма, ім'я якого стає називним, з одного боку, на епоху іконоборства, а з іншого, на покарання, якого зазнали іконоборці: „*По семъ же бысть при Костантинѣ ікѣноборци сына Леонова: теченіе звѣздное*

бысть на небесѣхъ, ѿторгахъ бо сѧ на землю, къ видащимъ мнѣти кончинѣ” (1,207).

У записі під 1096 роком розповідається про нашествя на Київ хана Боняка. І там окремо зазначається, що робили половці з храмами та іконами. Зокрема, вони підпалили і захопили храм Успенія: „И влѣзъше оу притворъ оу гроба Федосьева и вземъше ікѡны, зажигахъ двери и оукарахъ Бога и законъ нашъ. Богъ же терпаше, и еще бо не скончалисѧ вѣхъ грѣси ихъ и безаконье ихъ, тѣмже и глаголахъ: Гдѣ есть Богъ ихъ, да поможетъ имъ и избавитъ ѧ ѿ насъ. И ина словеса хълнаѧ глаголахъ на свѣтыѧ ікѡны, насмихающесѧ” (1,265). Отже, літописець не забуває згадати про те, що язичники-половці знищували не тільки храми та монастирі, але й ікони. При цьому вони знущалися над іконопочитанням. Вони не просто знищували ікони, а говорили проти ікон (іконопочитання) блюзнірські слова.

Цікаво простежити і вживання слова „образ”, яке часто використовується як синонім слову „ікона”, але можна знайти і інші відтінки його головного значення: ікона – це об’єкт шанування в його матеріальній і духовній цілісності, єдність видимого образу і невидимого Прообразу, в той час як слово „образ” відноситься іноді тільки до Прообразу, до невидимого образу. Це ми бачили, наприклад, в перекладі цитати з Василя Великого.

Сказання про вбивство Бориса і Гліба закінчується похвалою стратотерпцям, яка написана в жанрі ікоса акафісту. Там є наступний херетизм: „Радѣтасѧ, небесьнаѧ жителѧ, въ плоти ангела быста, єдиномысленна слѣжителѧ, вѣрста (пара, чета, двійця – В.Л.) єдинообразна, свѣтымъ єдинодѣшна; тѣмъ стражющимъ всимъ исцѣленіє подаєтѧ” (1,183). Тут Борис і Гліб називаються єдинообразною двійнею, і тому можна подумати, що вони однакові по відношенню один до одного. Але крім такого розуміння, тут можливо і інше: вони єдинообразні не стільки по відношенню один до одного, скільки по відношенню до Христа. Людина створена по образу Божому, а цей образ Христос, і це означає, що кожна людина єдинообразна та уподібнена Христу вже за своїм походженням. Але Борис і Гліб стали також уподібнені Христу і тим, що наслідували його в своїй смерті: вони добровільно прийняли смерть від брата, при цьому

усвідомлюючи, що вступають на шлях наслідування Христа. Борис навіть молиться за своїх вбивць, наслідуючи Христу. Отже, в цьому випадку слово „образ” розкривається у всьому багатстві властивої йому полісемії.

Але слово „образ” вживається іноді і у значенні „вигляд”, „зовнішній вигляд”. У наведеній вище молитві князь Борис звертається до Христа: „ниже снмь вбразомь виса на земли”. Очевидно, що тут мається на увазі людський образ, який прийняв на себе Христос. Під записом 1071 року розказується про боротьбу Яня, сина Вишатіна, проти ярославських волхвів. Там, зокрема, зустрічається багато міркувань про дії диявольської сили і нагадується, що ще в апостольські часи зустрічалися волхви, які могли творити помилкові чудеса, наприклад, Симон волхв, який „инго прєменаше въ инго вбразъ въ мечтаньи” (1,218). Тут, за змістом уривка, Симон волхв лише змінював зовнішній вигляд людини (образу Божого в людині він не міг ні знищити, ні „перемінити”), і це відбувалося наче в мріянні, в мані, а коли людина звільнялася від магії, то до неї повертався звичайний зовнішній вигляд.

Так само треба розуміти і прийняття бісами вигляду ангелів і, навіть, Христа. Внутрішньо прийняти образ Божий біси не можуть, але вони можуть прийняти зовнішній вигляд, подібність образу Божому заради того, щоб обдурити людину. У *Повісті* розповідається про подвижника Ісаакія, який, затворившись у печері, вів найсуворіше аскетичне життя. І ось через сім років йому з'явилися ангели і сам Христос. Ісаакій забув перехреститися, диявольський обман він прийняв за чудо і вклонився бісу в образі Христовім (див. 1,231). Але пізніше, коли біси почали знову докучати Ісаакію, з'являтися „во вбразѣ медвѣжьи”, він сказав: „Якоже и вы первѣ мене повѣдили есте въ вбразѣ Исꙋсъ Христовѣ и въ ангелскомѣ, недостойнѣ суще тогѡ видѣнїа, то первое властеса въ вбразѣ звѣриномѣ и скотъемѣ...” (1,234).¹ Про те, що і біси можуть бути у вигляді ангелів, писав також і апостол Павло: „Сам сатана приймає вигляд (μετασχηματίζεται) Ангела світла” (2Кор.11:14). Отже, це очевидно,

¹ Цей епізод дослівно повторюється в Києво-Печерському патерику (див. 4,481).

що слово „образ” тут вживається в значенні „зовнішній вигляд” і його не можна віднести до образу Божого, за яким створена людина.

Для повноти картини звернемося до деяких інших творів літератури Київської Русі, в яких згадується ікона. Передусім потрібно звернути увагу на те, що до *Слова про Закон та Благодать* долучено *Сповідання віри* митрополита Іларіона. У цьому *Сповіданні віри* після визнання семи Всесвітніх соборів Іларіон пише: „Свѣтѹю и преславнѹю Дѣвицѹ Марію Богородицѹ нарицаю, чѣтѹ же и съ вѣрою поклоняюся ей. И на свѣтѣй ікѣнѣ еи Господа моего, кв Младенца на лонѣ Еи зрю и веселюся, распѣта и (его) виждѹ и радѹюся, вѣскресьша Его и на небеса идѹща съмотрѣ, вѣздѣю рѹцѣ и поклоняюся Емѹ. Тако же и оугодникѹ Его свѣтѹныхъ ікѣны видѣвъ, славлю Спасѣшааго нѹхъ” (1,60). У цьому покірливому „сповіданні іконопочитання” багато цікавого. Іларіон починає з визнання Діви Марії Богородицею. Ці слова направлені проти ересі несторіанства, адже Несторій вчив, що Діву Марію потрібно називати „христородицею” і, навіть, „людинородицею”. Далі треба звернути увагу на те, які саме ікони називає митрополит. По-перше, як можна зрозуміти з контексту і опису, кажучи про ікону Богородиці з Немовлям, він має на увазі ікону *Знамення Божої Матері*. Саме на цій іконі Немовля зображається „на лоні” Матері, тобто на грудях в круглій мандорлі (іноді без неї). У інших іконографічних типах Немовля зображається на правій або лівій руці Богородиці, але не „на лоні”. Оскільки *Слово* митрополита пов'язане з надбрамною церквою Благовіщення (в ній воно, можливо, і було промовлене з приводу її завершення), можна передбачити, що Іларіон має на увазі ікону Благовіщення, близьку за своїм іконографічним типом до ікони «*Устюжське Благовіщення*», на якій Богородиця приймає благу звістку від архангела Гавріїла, а на її лоні вже знаходиться Божественне Немовля без мандорли, і Вона не підтримує Його руками. По-друге, Іларіон згадує ікону *Розп'яття*. Зазначимо, що дивлячись на *Розп'яття*, автор радіє. Ймовірно, це пов'язано з тим, що хрест на Русі став передусім символом воскресіння, а не смерті, адже саме ним Христос переміг смерть. Тому і живописні іконні *Розп'яття*, що збереглися, вражають стриманістю в зображенні страждань Христа, вони сторонні будь-якому натуралізму (не спотворений лик, немає тер-

нового вінця на голові, дуже мало і чисто символічно зображається кров, Христос зображений в спокійній позі, він не висить на руках, а стоїть на нижній косій перекладинці). Більшість руських іконописців прагнуть зобразити не *Розп'яття*, що відбулося у п'ятницю, а символічне *Розп'яття* воскресіння. Таке *Розп'яття*, очевидно, і мав на увазі Іларіон. По-третє, Іларіон згадує ікону *Вознесіння Господа*. Чому Іларіон вибрав саме цю ікону? Можливо, тому, що ця подія завершує перебування Христа на землі. Христос підноситься до Отця і сідає одесно Його у Святій Трійці, а потім, як пише Іларіон, він здимає руки і вклоняється Йому. Вчетверте, Іларіон згадує і інші ікони. Тут можна нагадати, що в середовищі іконоборців були такі, які зрештою визнали можливість існування ікони Христа, але повставали проти ікон святих, вважаючи, що це прямо веде до ідолопоклонства. Тому у всій своїй повноті іконопочитання включає в себе ікони святих і вшанування цих ікон. Іларіон і пояснює значення та характер цього вшанування: вони виконали євангельський закон і Христос їх врятував, і, дивлячись на ці ікони, людина прославляє не стільки святих, скільки знову ж Спасителя. Ці чотири типи згаданих ікон внутрішньо взаємопов'язані: ікона *Знамення* (або *Благовіщення*) – це Боготілення, початок спасіння, ікона *Розп'яття* – перемога над смертю і воскресіння, ікона *Вознесіння* – сходження до Отця, завершення справи порятунку людини, ікони *Святих* – плоди Боготілення, плоди перемоги над смертю та низпослання Святого Духа учням.

Як вже говорилося, жанри оповіді про чудотворну ікону прийшли в Київську Русь з Візантії і відразу ж придбали своєрідні риси. Цікава розповідь про чудотворну ікону зустрічається в житті преп. Феодосія. Ця розповідь не дуже велика, а тому ми наведемо її повністю.

„И се же пакы инѣ боларинѣ тогѡ же христолюбца (князя Ізяслава – В.Л.) идый нѣколи съ князьмъ своимъ христолюбцьмъ на ратьныа, хотащемъ имѣ брань сътворити, шѣщася въ оумѣ своемъ, глагола, кв аще възвращюса съдравѣ въ домѣ свой, то дамъ сватѣй Богородици въ монастырь блаженаагѡ Феодосіа 2 гривнѣ золота, еше же и на ікнѣ сватѡй Богородица вѣнць шкѣю. Таче вывѣшю сънатію и многомъ ѿ бою орѣжѣмъ падъшемъ. Послѣже повѣжени вывѣше ратьній, си же спасени възвратишася въ дома своа. Боларинѣ же забысть еже дастъ

святѣй Богородици. И се по дньхъ нѣколицѣхъ, съпашю емѹ въ полѹдне въ храминѣ своей, и се приде емѹ гласъ страшнѣ, именьмъ того зовѹщъ его: Клименте! Онъ же въспранѹвъ и сѣде на ложи. Ти видѣ ікѹнѹ святыа Богородица, иже бѣ въ монастыри блаженагѹ, прѣдѹ одрѣмъ егѹ столщю. И гласъ ѿ неа исхожааше сице: Почто се, Клименте, еже обѣща ми сѣ дати, и нѣси ми далѣ? Нъ се нынѣ глаголю ти: потѣщисѣ съвѣршити обѣщаніе свое! Си же рекъши, ікѹна святыа Богородица невидима бысть ѿ него. Тъгда же воларинѣ тѣ, въ страстѣ бывѣ, таче възъмѣ, имъ же бѣ обѣщальсѣ, несѣ въ монастырь, блаженомѹ Феодосію въдасть, такоже и вѣнѣць святыа Богородица на ікѹнѣ шкова” (1,400).

Такий сюжет зустрічається і у візантійській літературі: якась людина в хвилину небезпеки дає обітницю замовити нову ікону для храму, монастиря або ж виготовити золотий, срібний оклад для відомої ікони. У цій розповіді боярин Ізяслава Клімент подумки дав обітницю пожертвувати в монастир преп. Феодосія золото і замовити дорогоцінний оклад для ікони Богородиці, але після того, як залишився живим на полі битви, забув про це. Незвичність цієї розповіді у тому, що до Клімента з'являється не сама Богородиця, як в більшості такого типу оповідей, а *ікона* Богородиці. Друга, характерна саме для цього уривку, деталь полягає в тому, що завжди Богородиця промовляє „страшним голосом”, а у цьому епізоді та у всіх деталях епізоду діє і говорить саме ікона, а не Богородиця: „и гласъ ѿ неа исхожааше, се нынѣ глаголю ти, си же рекъши, ікона святыа Богородица невидима бысть”. Цей випадок надоумив боярина. Все ж головне, як ми бачимо з контексту, полягає у тому, що ікона Богородиці з'явилася до боярина в будинок і будить його страшним голосом. Звичайно, наприклад у візантійських легендах, з'являється сама Богородиця або святі, які зображені на іконі, і говорять про те, що обіцянку потрібно виконати.

У житті преп. Феодосія є ще інший епізод, якій пов'язаний з іконами. Один „христолюбець” вночі бачив світло над монастирем, а в цьому стовпі світла – преп. Феодосія. Стовп цей зігнувся у вигляді дуги і другим кінцем впав на інший пагорб, мовби вказуючи місце для переселення і будівництва нового монастиря (мова йде про далекі і ближні печери). Ця вказівка трохи пізніше була підтверджена іншим

чудом. Вночі багато киян стали свідками наступної події: „Въ єдинѹ бо ноцѣ слышаша гласъ бещисльно поющѣихъ. То же кѡ ти слышаша гласъ тѣ, вѣсташа ѿ ложь своихъ и, ишѣдъше нсѣ храмъ и на висоцѣ мѣстѣ ставъше, съмотрѣхѹ гласа того. Бѣаше бо и свѣтъ великъ надъ монастырьмъ блаженагѡ, и се видѣша мѣножьство чьрноризьць исходащѣ ѿ ветѣхыа цѣркве и вѣхѹтъ градѹща на нареченое мѣсто, носахѹ же прѣди ікѡнѹ сватыхъ Богородица. Вьси иже ти вѣ слѣдѣ идѹще, поахѹ, и вьси вѣ рѣкахъ свѣщѣ горѹщѣ имахѹтъ, прѣдѣ ними же идаше преподобный отьць ихъ и наставьникъ Феодосій” (1,416). У цьому епізоді ікона Богородиці очолює хресний хід і ще раз вказує на місце для будівництва нового монастиря.

В *Галицько-Волинському літописі* ікона також займає чинне місце, особливо, коли розповідається про будівельні заслуги князів Данила Романовича Галицького, а пізніше його племінника – Володимира Васильковича. Князеві Данилу припала до вподоби місцевість за назвою Холм і там в 1259 р. він почав будувати нове місто. Літописець детально описує церкву „краснѹ и лѣпнѹ” на честь свт. Іоанна Златоуста, яку, однією з перших, спорудив князь (див. 5,284). У храмі було чотири зведення, три вікна, які були прикрашені „римським склом”. При вході до вівтаря стояло два стовпи з цілого каменя, над ними склепіння і купол, прикрашені „звѣздами златыми на лазѣрѣ”. Підлога в храмі була лита з міді і чистого олова і блищала, як дзеркало (блещатисѧ, кѡ зерчалѹ). Двоє дверей були викладені тесаним каменем: білим галицьким і зеленим холмським. „Хытрѣчей” (майстерний, умілий) майстер на ім'я Авдій прикрасив ці двері різьбленням, а також зробив „прилѣпы ѿ всѣхъ шаровъ (фарб – В.Л.) и злата” (5,284).

Відмітимо тільки декілька цікавих деталей. Це хрестово-купольний храм, типовий для того часу, збудований, ймовірно, в Володимиро-Суздальському архітектурному стилі,¹ але в ньому присутні

¹ Відносно майстра Авдія існують протилежні точки зору: згідно однієї, він галичанин за походженням, але пізніше переїхав для роботи у Володимир Залеський (потім, можливо, потрапив у полон до татар); згідно іншої – він володимирянин, який пізніше переїхав до Галицького князівства. Майстра Авдія іноді ототожнюють з зодчим, якого зустрів Плано Карпіні в полоні у монголо-татар (див. 5,509).

елементи, які характерні і для західної архітектури: це передусім вітражи. У храмі тільки три вікна, і можна припустити, що мова йде про три вікна в трьох апсидах вітаря.

Храм був присвячений Іоанну Златоусту і такий вибір не може не викликати запитання: чому перший храм нового міста присвячений саме Златоусту, а не якому-небудь заступнику войовничого князя? Нам не вдалося знайти відомостей про те, як назвали князя Данила в хрещенні, але відомо, що син його брата Василька – Володимир Василькович – отримав у хрещенні ім'я Іоанн на честь Іоанна Златоуста. Чи не може бути, що Данило в хрещенні також звався Іоанном? Або він присвятив цей храм своєму племіннику, який, до того ж, був його хрещеником?

Цікаво, що в описі внутрішнього оздоблення храму нічого не говориться про іконостас. Автор згадує тільки про два стовпи з цілого каменя, які показували вхід у вітар, тобто Царські ворота. Однак, літописець описує ікони, які були в храмі: „Напередн ихъ же (дверей – В.Л.) вѣ издѣланъ Спасъ, а на полѣнощныхъ (північних – В.Л.) сваты Иванъ, къ же всимъ зрацимъ дивитиса вѣ. Оукраси же ікони, еже принесе исъ Києва, каменьемъ драгимъ и бисеромъ златымъ, и Спаса, и пресвѣтое Богородицѣ, иже емъ сестра Феодора и вда изъ монастыря Феодора, іквны же принесе изо Овручегу, Овстрѣтенье ѿ отца егю. Дивѣ подобны, же погорѣша во церквн свѣтагю Ивана, одинъ Муханлъ встаса чюдныхъ тѣхъ іквнъ” (5,284). У цьому уривку міститься багато цікавого. У храмі було усього двоє дверей (частіше робили три): головні ворота із західної сторони і одні – з північною. Як можна зрозуміти, над головними воротами був зображений Спаситель, а над північними – Іоанн Златоуст. Ці ікони Данило приніс з Києва, з Федорівського монастиря, а отримав він їх від сестри Феодори. Монастир цей був заснований на честь вмч. Феодора Тірона в 1128 р. і називався також *Отній* або *Вотчь* (див. Макарий 1995: 2,669). Монастир був чоловічий. Можливо, в ньому була іконописна майстерня або жив відомий іконописець, і Феодора замовила тут ікони для брата. Ці ікони князь прикрасив коштовними каменями і бісером. Інші ікони він приніс з Овруча. Можливо, що в Овручі також існувала іконописна майстерня або жив відомий іконописець. Ікону *Сретенія Господня* Данило приніс

від батька, князя Романа, але з якого міста – не повідомляється. Літописець захоплюється цими дивною краси іконами і з жалем повідомляє, що всі вони згоріли, за винятком однієї.

Посеред нового міста князь побудував високу дозорну вежу, а навколо неї посадив сад. „Посади же садъ красенъ, и созда церковь сватыма Безмѣздникама во честь, имать 4 столпы ѿ цѣла камени, истесанагъ, держаща вѣрхъ. Съ тѣхъ же дрѹгый и волтаръ пресвѣтагъ Дмитреа, стоитъ же ти предъ бочными двѣрми красенъ, принесенъ издалеча” (5,284). У цьому уривку згадується і інший храм. Безоплатниками в православній традиції називають святих лікарів, які не брали платні за лікування. Скоріше за все тут маються на увазі Косма і Даміан, але безоплатниками також називають, наприклад, святих Кира і Іоанна. Цікаво і згадка про „волтар” св. Дмитра. Можливо, мається на увазі витесаний з того ж каменя, що і стовпи, великий різьблений кіот для ікони Солунського великомученика.¹

У наступному 1260 році князь побудував ще одну церкву в Холмі: „Созда же церковь (Данило – В.Л.) привеликѹ во градѣ Холмѣ во имя Пресвѣтыа Приснодѣвыа Маріа, величествомъ, красотою не мене сѹщихъ древнихъ, и оукраси ю пречюдными ікнами... Створи же въ ней блаженный пискѹпъ Иванъ, ѿ древа красна точенъ и позлащенъ” (5,286). Тут знову зазначимо, що кожний раз, коли літописець розповідає про будівництво нового храму, то не забуває зазначити, що він був прикрашений чудовими іконами, причому це ставиться в заслугу князеві. Його відношення до віри християнської, до „храмобудівництва” постійно підтверджується його прихильністю і любов'ю до ікон. З іншого боку, згадки про прикраси храму іконами повторюються так часто, що це вже

¹ У БЛДР читаємо наступний переклад цього місця (український переклад автора): „З такого ж каменя і інший вівтар святого Дмитра, і образ його стоїть перед бічними дверима, дуже красивий, принесений здалеку” (5,285). У перекладача виходить, що в церкві Косми і Даміана влаштували ще одну на честь вмч. Дмитра, а біля бічних дверей поставили його ікону. Але цих подробиць немає в оригіналі. Там говориться тільки про „волтар”, який стоїть біля дверей. Ми пропонуємо наступний переклад цього місця: „З нього ж (цілого каменя, з якого витесали стовпи – В.Л.) і прекрасний кіот пресвятого Дмитра, принесений здалека; стоїть же він біля бічних дверей”.

сприймається як данина літературному етикету. Не можна не звернути уваги і на ікону „пискупа” Іоанна Златоуста. Її незвичайність полягає в тому, що вона вирізана, виточена з дерева і покрита золотом. Звідси можна зробити висновок, що в Галицькому князівстві в середині XIII століття існували скульптурні зображення святих, і це не виклиало ніякого опору. На це потрібно звернути увагу, тому що, наприклад, у Пскові різьблені по дереву ікони викликали здивування, сумніви, народні хвилювання, навіть, в XVI столітті.¹

У тому ж році прийшов до Холма татарський хан Бурундай і кликав Данила в похід проти Литовського князівства. Данило потрапив між двох вогнів: він не хотів сваритися з Литвою, але був пов'язаний і договором з татарами. Тоді Данило ризикнув послати замість себе брата Василька. Після цього він пішов до церкви помолитися про благополучний кінець битви: „И помоливсѧ (Данило – В.Л.) БогѸ, свѧтомѸ СпасѸ ИзбавникѸ, же єсть икона же єсть въ городѣ Мѣльницѣ во церкви свѧтоѣ Богородицѣ и нынѣ стонтѣ въ велицѣ чести; обѣща ємѸ Данило король оукрашеніємѸ оукрастити и” (5,286). Згідно з цим повідомленням, в Галицькому князівстві була знаменита чудотворна ікона в м. Мельниці. Тут ми ще раз зустрічаємося із звичаєм у разі будь-якої небезпеки давати обітницю виробити коштовний оклад для ікони.²

У кінці літопису вже інший автор розказує про будівничу діяльність племінника князя Данила – Володимира Васильковича. Як Данило побудував місто Холм на пустому місці, так Володимир заснував місто Каменець, а потім почалася прикраса і освячення цього міста храмами та іконами: „И церковь постави (Володимир Василькович – В.Л.) Благовѣщеніа свѧтыа Богородица и оукраси ю ікнами златыми, и съсѣды скова слѸжебныа сребрены... Такожє и оу БѣлскѸ пооустрои церковь ікнами и и книгами. Оу Володимери же

¹ Про це розповідується в Першому псковському літописі. У 1540 р. до свята Успенія привезли в Псков „ікони на резі” свт. Миколи і Параскеви П'ятниці, ікони були „в храмцехъ”, тобто в глибоких кіотах. У народі сталася „велика паніка”, оскільки багатьом прийшло на думку, що вшанування таких зображень є „болванное поклонение”, тобто ідолопоклонство. Псковитяни відправили ці ікони новгородському владиці Макарію, і тільки після його схвалення прийняли різьблені ікони (ПСРЛ 1848:303-304).

² Зазначимо, що Данило Галицький називається в цьому уривку королем.

списа святаго Дмитрея всего и съсѣды служевные сребранные скова, и іконѣ пресвѣтыя Богородица шкова сребромъ съ каменіємъ дорогымъ, и завѣсы золотомъ шиты, а дрѣггыє оксамитныє съ дробницею, и всѣми оузорочіи оукраси ю. Оу епископѣи же оу свѣтоа Богородица шбразъ Спаса велика окова сребромъ... Шбразъ Спасовѣ шкованъ золотомъ съ драгымъ каменіємъ постави оу свѣтоа Богородица въ память съва... А до Чернѣгова пославъ въ епископью Ѣвагліе опракошь золотомъ писано, а шковано сребромъ съ женчюгомъ и среди егѡ Спаса съ финиптомъ...

Въ Любомли же постави церковь каменнѣ свѣтагѡ и великогѡ мѣченика Христова Георгіа, оукраси ю іконами коваными, и съсѣды служевные сребранны скова, и платци оксамитны шиты золотомъ съ женчюгомъ, херѣвими и серафими... Ѣвагліе списа опракошь, шкова є все золотомъ и каменіємъ дорогымъ съ женчюгомъ, и деисѡсъ на немъ шкованъ ѡ злата... А дрѣгое Ѣвагліе опракошь же волочено оловиромъ,¹ и цѣтѣ възложи на не съ финиптомъ, а на ней свѣтаа мѣченика Глѣвъ и Борисъ... Да свѣтомѣ Георгію іконѣ же списа на золотѣ намѣстнѣю свѣтогѡ Георгіа и гривнѣ златѣю възложи на нь съ женчюгомъ, и свѣтѣю Богородицю списа на золотѣ же намѣстнѣю, и възложи на ню монисто золото съ каменіємъ дорогымъ... Почалъ же вѣше писати ю (церкву св. Георгія – В.Л.) и списа всѣ три олтарѣ, и шѣа (барабан – В.Л.) всѣ съписана бысть, но не скончана, заиде бо и волость” (5,346–348).

З цѣго детальнаго опису можна почерпнути багато цікавих вѣдомостей про ікони та іконну справу того часу в Галицкомѣ князѣвствѣ та пѣдвести деякі пѣдсумки. У князѣвствѣ було багато чудотворних або особливо шанованих ікон. Назви окремих образѣв у наведенѣй вище цитатѣ згадуютьсѣ: *Спас Избавитель (Избавник), Деисус,*² свт. *Іоанн Златоуст*, вч. *Георгій*, вч. *Дмитро*, св. *архангел Михайло*, свв. *Борис*

¹ Оловир – шовкова тканина, шита золотом.

² *Деисус* (або деисис – благання), ікона, що зображає Спасителя з Богородицею праворуч вѣд Нього і Іоанном Хрестителем – лѣворуч. За цѣєю іконою отримав свою назву цѣлий ряд іконостасу (звичайно другий, інодѣ третій, низу).

і Гліб, *Сретеніє Господнє*. Ікони Богородиці згадуються часто, але без вказівки на іконографічний тип.

У новозбудовану церкву, крім необхідних книг, обов'язково жертвувалися ікони. При цьому літописець вживає два дієслова: *прикрасити* іконами або «поустроить» церкву іконами.

Літописці не забувають зазначити, що ікона написана на золоті: „свѣтомѣ Георгію иконѣ же списа на золотѣ або свѣтѣю Богородицю списа на золотѣ”. Ймовірно, мова йде про те, що фон ікони могли покривати золотою фарбою (пізніше на дешевих іконах просто покривали жовтою охрою), але особливо цінні ікони покривали листовим золотом, і не тільки фон, а й все поле ікони та писали фарбами по золоту. Можливо, саме такі ікони має на увазі літописець. У іншому місці, розказуючи про церкву Благовіщення, яку Володимир побудував в м. Каменець, літописець пише: „и оукраси ю ікнами златыми”. Тут, можливо, є ікони в золотих окладах чи ікони написані на золоті. Але, звичайно, потрібно мати на увазі і з суцільно-кованого заліза ікони, на яких в золоті зображався (виковувався) і лик святого, як це ми бачимо на золотих іконах епохи Македонського ренесансу.

В часи, про які згадає літописець, у широкому вжитку були як золоті так і срібні оклади, і автор ніколи не забуває відмітити із золота чи срібла зроблений оклад. Як можна зрозуміти з контексту, оклади були важкі. Це ж дієслово „кувати” вживається і по відношенню до окладу і в Києво-Печерському патерику. Оклади в свою чергу прикрашали коштовними каменями і бісером.¹

Поряд з іконами, що були написані фарбами, існували і такі, що були вирізані з дерева, а ікона Іоанна Златоуста, як можна передбачити, була скульптурним зображенням святого в дереві.

Існували також литі ікони або карбовані, ними прикрашали оклади Євангелія. У літописі згадуються три такі ікони: Спаситель, Деїсус, Борис і Гліб. Остання ікона, правда, знаходилася не на самому окладі, а на цаті, підвішеній до окладу Євангелія. Литі ікони прикрашалися фініфтю (емаллю), і про цю деталь літописець згадає тричі.

¹ Літопис не дає відповіді на багато природньо виникаючих у ікознавця питань. Передусім, які були оклади за своїми розмірами? Чи закривали вони тільки поля чи всю ікону? Дослідник може тільки здогадуватися. Хоча музейні експонати, що збереглися, допомагають відповісти на ці запитання.

Ікони в окладах прикрашали дорогоцінними підвісками: цатами, гривнями, монистом. З контексту можна побачити, що підвіска до ікони Спасителя або святого називалася гривньою, а підвіска до ікони Богородиці або святої дружини називалася монистом: „Да свѣтомѸ Георгію иконѸ же списа и гривнѸ златѸю вѣзложи на нь... и свѣтѸю Богородицю списа на золотѣ и вѣзложи на ню монисто”.

Крім ікон на дереві та металевих згадуються шиті ікони: це завіси, пелени, воздух та плати. Вишивали на цих іконах ангелів, серафимів і херувимів.

Ікона могла послужити внеском в храм (монастир) для вічного поминання вкладника (цей звичай утримався до останнього часу). Так Володимир Василькович поставив у храмі Пресвятої Богородиці у Володимиріві-Волинському ікону Спаса у золотім окладі з коштовними каменями „въ память събѣ”.

Хочемо сказати декілька слів і про місце положення ікон. У літописі згадуються „місцеві” ікони. Це ікони місцевого ряду іконостасу. Праворуч від Царських воріт звичайно ставлять ікону Спасителя, зліва – Богородиця, а поряд зі Спасителем ікону того святого, якому присвячений храм. Так, Володимир Василькович замовив для місцевого ряду храму св. Георгія дві місцеві, самі помітні, ікони: Богородиці і вмч. Георгія. Але ікони могли стояти і в особливих дерев'яних або кам'яних різьблених кіотах біля північних або південних воріт, як згадувана ікона вмч. Дмитра. Крім того, ікони вміщували над входом до храму: як над головними, західними, воротами (Спаситель), так і над бічними (свт. Іоанн Златоуст).

Нарешті, з літопису можна почерпнути деякі відомості про місце виготовлення ікон: це передусім Київ (Федорівський монастир), ймовірно, Овруч і Володимир-Волинський.

Загалом два літописи дають досить повне і точне уявлення про іконопочитання в домонгольській Русі. До того ж помітно, що в *Повісті врем'яних літ* набагато більше місця займають теоретичні, богословські проблеми іконопочитання. Це і зрозуміло: *Повість* освітлює початковий етап вшанування ікон на Русі, тоді як *Галицько-Волинський літопис*, який був написаний набагато пізніше, зосереджений на описі форм і видів іконопочитання, що вже склалися, і вже немає необхідності виправдовувати вшанування ікон, але можна показати велич і красу іконної справи, роль ікони в улаштуванні і прикрасі право-

славних храмів, і ще раз сказати про ту допомогу, яку отримує людина завдяки молитві перед чудотворною іконою.

ЛІТЕРАТУРА

- Василий 1846* – Василий Великий. Творения. Т. 3. М., 1846.
- Деяния 1891* – Деяния Вселенских Соборов. Т. 7. Казань, 1891.
- Житие 1997* – Житие Феодосия Печерского. In: БЛДР, т. 1. М., 1997.
- Летопись 1997* – Галицко-Волынская летопись. In: БЛДР, т. 5. М., 1997.
- Макарий 1995* – Макарий (Булгаков), митрополит Московский и Коломенский. История Русской Церкви. Книга вторая. М., 1995.
- Память 1997* – Память и похвала князю русскому Владимиру. In: БЛДР, т. 1. М., 1997.
- Патерик 1997* – Киево-Печерский патерик. In: БЛДР, т. 4. М., 1997.
- Повесть 1997* – Повесть временных лет. In: БЛДР, т. 1. М., 1997.
- ПСРЛ 1848* – Полное собрание русских летописей, т. IV, М., 1848.
- Поснов 1964* – Проф. М.Э. Поснов. История христианской Церкви (до разделения церквей – 1054 г.). Брюссель, 1964.
- Сказание 1997* – Сказание о чудесах Владимирской иконы Богородицы. In: БЛДР, т. 4. М., 1997.
- Слово 1997* – Слово о законе и благодати митрополита Киевского Илариона. In: БЛДР, т. 1. М., 1997.
- Стерлигова 2000* – И.А.Стерлигова. Драгоценный убор древнерусских икон XI–XIV веков. М., 2000.